

Zgodovinski pregled

Povzetek

Današnji zvrstno razslojeni in polnofunkcionalni slovenski jezik je rezultat več kot tisočletnih jezikovnih, družbenih in političnih procesov v določenem geografskem in kulturnem prostoru.

Glavnina jezikovnih struktur današnjega slovenskega jezika ima izhodiščno razvojno točko v jeziku Slovanov, ki so se v obdobju med 6. in 8. stoletjem naselili v porečju vzhodnoalpskih rek ter na sosednja panonska in primorska področja. Nadaljnji razvoj slovenščine je bil zaznamovan z sredobežnimi in sredotežnimi dejavniki, hkrati pa tudi z nenehnimi stiki s sosednjimi in drugimi jeziki in kulturami.

Po eni strani je potekala postopna znotrajjezikovna diferenciacija oziroma dialektizacija. Njen nastavek lahko iščemo že v dveh glavnih naselitvenih valovih, zgodnejšem s severa in poznejšem z jugovzhoda. V kasnejših obdobjih jo je posredno povzročala razdrobljena politično- in cerkvenoupravna organiziranost ozemlja, njegova zemljepisna raznolikost, pa tudi dejstvo, da na ozemlju slovenske jezikovne skupnosti zelo dolgo časa ni bilo ne sedeža večje cerkvenoupravne enote ne urbanega naselja v vlogi nadregionalno pomembnega trgovskega središča. Na mejah slovenske jezikovne skupnosti je na dialektizacijo vplival tudi stik s sosednjimi jeziki, dialektalno podobo pa so do konca 15. stoletja spreminjala tudi preseljevanja znotraj slovenske jezikovne skupnosti in priseljevanje tujejezikovnih skupnosti.

Po drugi strani pa je bil razvoj slovenskega jezika zaznamovan sprva s šibkejšimi, nato pa vse izrazitejšimi sredotežnimi silnicami. Že od zgodnjega srednjega veka lahko zasledimo zavest o skupni pripadnosti širši jezikovni skupnosti, ki je segala preko meja upravnih enot. Slovenski jezik je izpričano nastopal tudi v delu cerkvenega in političnega obredja in občasno igral simbolno vlogo regionalne identitete. Zato je kljub temu, da so se ohranila le redka srednjeveška besedila v slovenščini, vendarle možna domneva, da je poleg narečno razčlenjenega jezika vsakdanjega sporazumevanja slovenščina v visokem in poznem srednjem veku živela še v več nadnarečnih oblikah kulturnega jezika.

V 16. stoletju je slovenski jezik zaživel v standardni knjižni obliki, in sicer tako z obsežnim uzusom kot tudi s prvimi kodifikacijskimi dejanji. To je bila trdna podlaga za nadaljnji razvoj standardnega jezika, tako v sistemu njegovih jezikovnih izrazil in struktur ter besedilnih navad kot tudi v razvoju družbenih vlog, ki jih je odtlej opravljala slovenščina. Do srede 18. stoletja je sicer sredotežnost standardnega jezika precej oslabil, okreplila pa se je regionalna zaznamovanost prestižnejših oblik komunikacije v slovenščini, tudi v pisnih

---

¹ Objavljeno v nemščini v: Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. #Bd. #10, Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens / herausgegeben von Miloš Okuka unter Mitwirkung von Gerald Krenn. - Klagenfurt = Celovec : Wieser, cop. 2002. - ISBN 3-85129-510-2. - Str. 495-508.

besedilih. Obdobje od konca 18. do konca 19. stoletja je zaznamovalo vse močnejše in učinkovitejše prizadevanje za enotnost slovenskega knjižnega jezika, s tem za njegovo reprezentativnost in prestižnost za vso slovensko jezikovno skupnost. To je seveda pomenilo tudi prizadevanje za status slovenščine kot sprva nemščini enakopravnega, kasneje pa edinega polnopravnega javnega jezika. Z uresničevanjem statusa se je moral jezik tudi usposablјati za vse komunikacijske funkcije. Vse to se je postopoma uresničevalo. 1849 je slovenščina prvič postala eden od uradnih jezikov države; od 1918 (v okviru najprej Države, nato Kraljevine SHS in še kasneje Jugoslavije) je večina slovenske jezikovne skupnosti oziroma slovenskega naroda zaživela samo v enojezičnem slovenskem javnem življenju. To se je v Sloveniji razvijalo tudi v socialistični Jugoslaviji, z delnimi izjemami na področju vojske in diplomacije, kar je navsezadnje pomenilo tudi enega od močnih simbolnih razlogov za osamosvoјitev in nastanek neodvisne samostojne države Slovenije 1991.

Podrobnejše informacije o zgodovini slovenskega jezika (deloma tudi književnosti in kulture) so doseglјivi v že omenjenih strokovnih publikacijah, poleg tega tudi v zbornikih simpozijev Obdobja (1980–), ki jih prireja Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete ljubljanske univerze, in v specializiranih monografijah. Na voljo sta dva etimološka slovarja slovenskega jezika, znanstveni F. Bezlaja (A–J 1976, K–O 1982, P–S 1995) in preglednejši Slovenski etimološki slovar M. Snoja (1997).

Pregled

Prvi nastavki razvoja slovenščine so se začeli kazati že takoj po naselitvi Slovanov v porečja vzhodnoalpskih rek ter na sosednja panonska in primorska območja, izhajali pa so iz razčlenjenosti praslovanščine. V obdobju od konca 6. do 10. st. so se na podlagi značilnosti zahodnega in južnega pasu praslovenskih govorov tod začele oblikovati posebne poteze alpske slovanščine. To praslovensko narečje, ki se je v leksikalnem, skladijskem in artikulacijskem pogledu oblikovalo tudi že pod vplivom za Slovane novega življenjskega okolja (staroselci, sosedje), je bilo izhodišče razvoja vseh poznejših slovenskih govorov. V 9. st. je s svojo panonsko različico vplivalo tudi na prvi slovanski knjižni jezik (jezik Konstantina Filozofa /Ciril/ in Metoda; njuna stara cerkvena slovanščina je bila zato v obdobju nacionalizma poimenovana za staro slovenščino). Nekatero alpskoslovenske jezikovne inovacije so bile skupne s kajkavščino in čakavščino, vendar je pozneje razvoj teh dveh idiomov, katerih območje je pripadlo hrvaški državi, teklo samostojno.

V visokem in poznem srednjem veku (11.- 15. st.) so se oblikovale temeljne poteze slovenskih narečij; ta so ustaljeno podobo dobila s prenehanjem velikih kolonizacijskih migracij in selitev, povezanih s turškimi vpadi. Najpomembnejši del razvoja slovenskih govorov je potekal na več kot polovico manjšem ozemlju, kot je bilo območje alpske slovanščine, kar je bila posledica prihoda Madžarov v Panonsko nižino konec 9. st. in agrarne kolonizacije naseljencev iz nemških dežel od 9. do 15. st. Jezikovna kontinuiteta se je ohranjala predvsem ustno.

Sledovi nadnarečne kultivirane slovenščine so izpričani v besedilih srednjeveškega pismenstva. Najstarejši so Brižinski spomeniki (trije slovenski zapisi, nastali okoli 1000, najdeni 1807; prvi in tretji sta obrazca splošne spovedi, drugi homiletični opomin k pokori in spovedi; hranijo jih v Bavarski državni knjižnici v Münchnu; zadnja znanstvenokritična izdaja s faksimilom SAZU 1992). Jezik v Brižinskih spomenikih lahko označimo za prehodno obliko med praslovanskim narečjem in zgodnejšo obliko slovenščine, njihova besedilna podoba pa ustreza tedanjim srednjeveškim retoričnim standardom. Drugi spomeniki slovenskega srednjeveškega pismenstva so Celovški oziroma Rateški rokopis (med 1362 in 1390), Stiški rokopis (1428-1440), Starogorski rokopis (1492-1498), Černjejski oziroma Čedajski rokopis (od 1497) in še nekateri drugi krajši zapisi, predvsem verske ali pravne vsebine.

Na podlagi pripadnosti slovenskih dežel zahodnoevropskemu civilizacijskemu krogu in izkušenj z različnostjo govoric rojakov je Primož Trubar sredi 16. stoletja ustvaril slovenski knjižni jezik. Za njegovo glasoslovno in oblikoslovno osnovo je vzel srednjeslovenske govore, skladijsko in slogovno pa ga je uskladal z aktualnimi retoričnimi pravili in ideali (najpomembnejše je bilo reformacijsko vodilo kar najširše razumljivosti). Podoben jezik je verjetno uporabljal že prej v svoji javni govorni dejavnosti, prvič pa ga je zapisal v Katekizmu in Abecedniku, prvih dveh slovenskih knjigah, natisnjenih 1550 v Tübingenu. Trubarjev koncept knjižnega jezika, ki je bil odprt za razvojne spremembe, je slovenščino dokončno vpeljal v območje učene kulture. V praksi je trubarjevski knjižni jezik potrdil Dalmatinov prevod *Biblije* (1584), ki je z izdajo pod pokroviteljstvom kranjskih, štajerskih in koroških deželnih stanov ter z dodanim slovarjem izrazov, znanih le posameznim pokrajinam, poudaril njegovo nadregionalnost in nadnarečnost. V teoriji je imela podobno vlogo Bohoričeva slovnica slovenskega jezika v latinščini *Arcticae horulae* (1584); pisana je bila v skladu s humanističnimi razmisleki o jeziku, v prirejeni obliki pa so jo ponatiskovali še v 18. stoletju. Primož Trubar je poskrbel za to, da je uporaba slovenščine prvič v zgodovini postala temelj posebne institucije (*cerkev božja slovenskega jezika*, 1555), ki naj presega meje posameznih zgodovinskih dežel (v katekizmu iz 1575 je usmerjal koroške protestante k določbam svojega slovenskega cerkvenega reda). Obsežni reformacijski knjižni korpus v slovenščini in prva kodifikacijska dela (poleg Bohoričeve slovnice še Megiserjevo slovarsko delo, zlasti *Dictionarium quatuor linguarum* 1592) so pomenila trdni temelj za razvoj slovenskega knjižnega jezika, čeprav je bila velika večina knjižnih del na prelomu 16. in 17. stoletja uničena.

V začetku 17. st. je namreč škof Tomaž Hren ohranil Dalmatinovo *Biblijo* v rabi duhovnikov ljubljanske škofije, ki je imela do jožefinskih reform fare na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. S tem je omogočil kontinuiteto knjižnega jezika protestantov v osrednjih slovenskih deželah. Vendar je nesistematično izdajanje knjig v slovenskem jeziku, ki je bilo posledica vnovične odsotnosti institucij, utemeljenih na njegovi uporabi, skupaj z govorniškimi (pridiga) in vsaj deloma ljudskim (cerkvena pesem) značajem ključnih besedilnih vrst na prehodu iz 17. v 18. stoletje vodilo k vedno večjemu bližanju knjižnega jezika k različnim narečjem. V Prekmurju so slovenski protestanti, ki so se tam lahko obdržali zaradi določil dunajskega verskega miru iz 1606, v 18. stoletju ustvarili poseben knjižni jezik, saj se na tradicijo že dolgo zatrtga protestantizma na

Kranjskem, Štajerskem in Koroškem niso mogli nasloniti, bili pa so tudi politično in cerkvenoupravno ločeni od ostale slovenske jezikovne skupnosti.

Tendenco k variantnosti slovenskega knjižnega jezika so v 2. polovici 18. stoletja zaustavili modernizacijski procesi v družbi (mdr. podržavljanje šolstva in šoloobveznost), ki so težili k integraciji in poenotenju. Pri tem sta imela posebej pomembno vlogo terezijansko-jožefinska centralizacija habsburške monarhije, ki jo je izvajalo v posameznih deželah vse večji odpor zbujujoče nemško govoreče uradništvo, ter predromantično odkritje »duha narodov«. Prizadevanje Marka Pohlina v 18. stoletju in Franca Serafina Metelka v 19. stoletju, da bi se knjižni jezik poenotil brez utemeljenosti v tradiciji, je bilo zavrnjeno, enako usodo pa je doživel tudi poskus nadaljevanja pokrajinske paradigme v delu Petra Dajnka, čeprav je bil kratkoročno precej uspešen. Katoliška izdaja prevoda *Biblije* (1784-1802) in različne slovnice, med katerimi sta najpomembnejši Kopitarjeva *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808) z obsežnim gradivnim aparatom in Vodnikova *Pismenost ali Gramatika za Perve Šole* (1811), prva s slovenskim metajezikom, so uveljavile razvojno kontinuiteto s 16. stoletjem. Za 19. stoletje je bila značilna težnja k vse večji enotnosti knjižnega jezika; mdr. jo je podpiral razvoj publicistične periodike, ki je imela odjemalce in dopisovalce z vseh koncev slovenske jezikovne skupnosti. Po 1851 se se močneje uveljavile t. i. nove oblike, nekatere paradigmatične in morfonološke jezikovne oblike, bližje vzhodnoslovenskim govorom, ki so bile pred tem v knjižnem jeziku zaznamovane variante, nato pa so postale edine prestižne. Vse bolj obširno javno komunikacijo v slovenščini je spremljala tudi vedno bolj natančna slovničarska (Anton Janežič, Josip Šuman na podlagi dognanj Frana Miklošiča), slovarska (Anton Murko, Matej Cigale, Maks Pleteršnik) in pravopisna (Fran Levec) kodifikacija slovenskega knjižnega jezika.

Slovenščina se je sprva uveljavljala predvsem v leposlovju (na področju, odvisnem od osebne pobude, ne pa od institucionalne umeščenosti) ter v šolstvu. Začetke slovenskega umetnega pesništva obsega almanah *Pisanice od lepeh umetnost* (1779-81), ki je poskušal dokazati primernost slovenščine tudi za visoko literaturo. Ob prelomu 18. in 19. stoletja je bolj komunikativno pesništvo prakticiral Valentin Vodnik (*Pesme za pokušino*, 1806), Anton Tomaž Linhart pa je ustvaril prvi ambicioznejši slovenski gledališki igri (*Županova Micka* in *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, 1790), v katerih je že učinkovito uporabil različne socialne plasti slovenščine. V 30-ih letih 19. stoletja je izhajal pesniški almanah *Krajnska čbelica* (1830-34), katerega namen je bil prinašati kvalitetno literaturo v slovenščini in s tem motivirati (meščanske) izobražence za vsaj receptivno komunikacijo v slovenščini. Največjo pesniško težo v almanahu je imel opus Franceta Prešerna, ki se je, zbran v zbirko *Poezije* (1847), v slovenski nacionalni kulturni zgodovini kasneje kanoniziral v najbolj reprezentativno literarno klasiko. V drugi polovici 19. stoletja se je okrepila prozna ustvarjalnost v slovenščini, 1866 je Josip Jurčič izdal prvi slovenski roman *Deseti brat*. Prehod iz 19. v 20. stoletje je literarno zaznamovala t. i. slovenska moderna (Ivan Cankar, Oton Župančič, Dragotin Kette in Josip Murn), ki je dokončno uveljavila duhovno avtonomnost in hkrati evropsko (in svetovno) aktualnost slovenskega literarnega

ustvarjanja. Bolj ko je postajala slovenska jezikovna skupnost enojezikovna, bolj se je krepilo tudi literarno prevajanje v slovenščino.

V šolstvu sta v 2. polovici 18. stoletja uspešno delovala Blaž Kumerdej in »oče slovenske osnovne šole« grof Janez Nepomuk Jakob Edling. V srednje šole so začeli slovenščino uvajati v času Ilirskih provinc (1809-1813), gimnazije z izključno slovenskim učnim jezikom pa so bile ustanovljene po 1900. Posebni stolici za slovenski jezik sta bili najprej ustanovljeni na graškem liceju oz. univerzi od 1812 in na ljubljanskem liceju od 1815. Čedalje pogostejša je bila raba slovenskega jezika pri objavljanju zakonskih besedil. 1849 sta v slovenščini začela redno izhajati avstrijski državni zakonik in uradni list, kar je potrjevalo status slovenščine kot enega od uradnih jezikov države, posredno pa je pomenilo tudi priložnost za še trdnejše poenotenje slovenskega knjižnega jezika. Po 1848 je slovenščina prodrla v različna združenja (politična in znanstvena društva, čitalnice), v ustavni dobi po 1860/61 pa še v organe deželne samouprave (kranjski, goriški deželni zbor) in državne inštitucije (adrese v državnem zboru; prvi slovenski govor v dunajskem parlamentu je imel 1896 Ivan Šušteršič). Knjižnojezikovni integraciji Slovencev so se po 1918 pridružili tudi Prekmurci; le deloma so ji sledili Beneški Slovenci, ki so po 1866 živeli v okvirih italijanske države, Rezijani pa so obdržali samosvojo jezikovno identiteto.

Doba nacionalizma je jezikovno identiteto uveljavila kot glavni kriterij pripadnosti slovenskemu narodu. Jezik se je iz sredstva za sporazumevanje preobrazil v najpomembnejši nacionalni znak. Program Zedinjene Slovenije, katerega soavtor je bil jezikoslovec Franc Miklošič, je bil 1848 edini narodni program v habsburški monarhiji, ki je temeljil samo na naravnem pravu. Slovenijo je mimo vseh zgodovinskih mej opredelil kot deželo, kjer strnjeno živijo ljudje, ki govorijo slovensko. Prav zato so bile v ospredju programskih zahtev jezikovne pravice. Doživljanje jezika kot nacionalnega znaka je v 19. stoletju na eni strani zaostriilo vse od Sebastijana Krelja (16. stol.) navzoče puristične težnje proti germanizmom (še posebej oster kritik germanizmov, tudi prikritih interferenc iz nemščine v slovenski skladnji v drugi polovici 19. stoletja je bil Fran Levstik). Na drugi strani pa je pod vplivom panslavistične miselnosti prihajalo do terminološkega in skladskega naslanjanja knjižne slovenščine na različne slovanske jezike. Vsi poskusi delne ali popolne integracije slovenščine z drugimi slovanskimi jeziki (ilirizem Stanka Vraza, vseslovanski koncept Matije Majarja, neoilirizem Frana Ilešiča) so propadli. Urednik *Kmetijskih in rokodelskih novic* (izhajati so začele 1843) Janez Bleiweis je v slovenski jezikovni politiki že pred 1848 uveljavil načela zmernosti, previdnosti in realnosti.

Ob koncu 19. in v 1. polovici 20. stoletja je samosvoja slovenska jezikovna identiteta dobila najglobljo strokovno in znanstveno utemeljitev v delih Stanislava Škrabca, Antona Breznika in Frana Ramovša. Nastajanje Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1918 na podlagi Wilsonovega načela o samoodločbi narodov je spodbudilo različna razmišljanja o vlogi slovenskega jezika v jugoslovanski skupnosti, nove slovenske oblasti pa so na slovenskem ozemlju popolnoma poslovenile upravo

in šolstvo na vseh stopnjah, vključno z univerzo, ustanovljeno 1919. Del Slovencev, ki so dotlej bili večinoma vključeni v večnacionalno habsburško monarhijo, se je znašel v okvirih italijanske, nemškoavstrijske in madžarske nacionalne države in pod močnimi asimilacijskimi in raznarodovalnimi pritiski. Na Koroškem se je razširila t. i. vindišarska, na Madžarskem pa t. i. vendska teorija. Obe sta skušali dele narečno govorečega slovenskega prebivalstva prepričati o posebni identiteti, jih osamiti in jim na ta način odvzeti med drugim tudi standardni jezik. Le avstrijske zvezne oblasti so se občasno zadovoljevale zgolj z integracijo koroških Slovencev v svoje strukture (geslo kanclerja Kurta von Schuschnigga: »gut katolisch, gut slowenisch und gut vaterländisch.«) Nejasna določitev uradnega jezika Kraljevine SHS v 3. členu vidovdanske ustave (»Službeni jezik kraljevine je srbsko-hrvatsko-slovenski.«), sprejeta na pobudo Slovenca Bogomila Vošnjaka, je dopuščala tako unitaristično (izrinjanje slovenščine iz vojske) kot tudi avtonomistično (občasni slovenski govori Ivana Puclja v beograjski Narodni skupščini) razlago. Po uvedbi šestojanuarske diktature 1929 in uveljavitvi jugoslovanskega unitarizma kot temelja državne ideologije je prišlo do ostre polemike o vprašanju, ali je ohranitev slovenščine bistvena za nadaljnjo usodo slovenske identitete; nekateri o tem niso bili prepričani, večina slovenskih izobražencev pa je pritrjevala misli o neodtujljivi povezanosti jezika in identitete. Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani (ustanovljena 1938) je za svojo nalogo štela zlasti razmah disciplin, povezanih s slovenskim življenjem.

Med 2. svetovno vojno sta nemški in madžarski okupator na severni polovici slovenskega ozemlja izvajala ostro asimilacijsko jezikovno politiko. Italijani so v Ljubljanski pokrajini dopustili slovensko kulturno avtonomijo; nemške oblasti so jo po septembru 1943 ohranile ter jo v kolaborantskem upravnem in vojaškem aparatu celo razširile. Delno velja to tudi za Primorsko. Odpor proti okupatorju je poudarjal pomen in vlogo ohranitve slovenskega jezika; njegovo rabo je uveljavil v vojaških enotah, posebno pozornost pa mu je namenjal v šolstvu na osvobojenem ozemlju, zlasti na Primorskem.

V obdobju socialistične Jugoslavije 1945–1991 je imela slovenščina v Sloveniji ustavno zagotovljen položaj uradnega jezika; razvila se je na vseh področjih kulturnega in znanstvenega življenja. Načelno je bila slovenščina uradni jezik tudi na ravni federacije, vendar je bila njena raba v praksi omejena (predvsem na področju vojske in diplomacije). Pri odporu javnosti do teženj po prevladi jugoslovanskega integralizma je bila pomembna tudi obramba slovenske jezikovne identitete. Konec 70-ih let se je začel državni status slovenščine krepiti, potekala je jezikovnonačrtovalna akcija Slovenščina v javnosti, ki je imela za cilj zagotavljati status slovenščine in pospeševati jezikovno kulturo na vseh javnih komunikacijskih področjih, poleg tega pa tudi spodbuditi državno politiko pri urejanju jezikovnega položaja in siceršnjega statusa slovenskih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. V drugi polovici 80-ih let je postajal jugoslovanski integralizem spet agresivnejši, svojo moč pa je poskušal simbolno dokazati tudi z jezikovnim nasiljem. Eden od ključnih dogodkov, ki so v slovenski javnosti dokončno utrdili prepričanje o nesmiselnosti vztrajanja v jugoslovanski federaciji, je bil montiran vojaški proces proti štirim Slovencem, obtoženim izdaje vojaške

skrivnosti. Proces je potekal 1988 v Ljubljani na vojaškem sodišču, sprva samo v srbščini, po ogorčenih protestih pa so vojaške oblasti priskrbele uradnega tolmača, ki skoraj ni znal slovensko.